

<https://doi.org/10.62837/2025.7.448>

Fil.ü.f.d. RUZIYƏ ZAMAN QIZI QULIYEVA
AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu
Gəncə ş.
E-mail: ruziya.zaman.55@bk.ru

**NİZAMI GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” VƏ ƏLİŞİR NƏVAINİN
“HEYRƏTÜL-ƏBRAR” MƏSNƏVİSİNDƏ MƏNƏVİ BƏNZƏRLİKLƏR
VƏ ORTAQ RUH**

Xülasə

Bu məqalədə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və Əlişir Nəvainin “Heyrətül-əbrar” məsnəvisi təməl alınmış, eyni zamanda Sami Bülbülün “Əlişir Nəvai. Həyatı, Sənəti və Əsərləri” adlı fundamental əsərindən faydalanılmışdır. Bununla birlikdə Almaz Ülvinin “Əlişir Nəvainin əsri və nəsi” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyasına, eyni yazarın “Əlişir Nəvainin əsri və nəsi monoqrafiyasının təqdimat materiallarına istinad olunmuşdur. Eyni zamanda “İncil” mətnlərindən və Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisindən də yararlanaraq iki böyük şairin əsərləri arasında tematik paralellər qurulmuş və bunların əsasında mənəvi bağlılıqlar üzərində təhlillər aparılmışdır.

Beləliklə, Nizami ilə Nəvai arasında tək-cə bir ədəbi əlaqə deyil, həm də bir qardaşlıq körpüsü qurulmaqdadır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Əlişir Nəvai, Sirlər xəzinəsi, Heyrətül-əbrar, İncil

Giriş. Bu yazıda ələ alacağımız iki böyük əsər Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” (Məhzənül əsrar) və Əlişir Nəvainin “Heyrətül-Əbrar”ı tək-cə iki şairin deyil, eyni zamanda iki millətin, iki hikmət iqliminin və bütöv şəkildə Türk xalqlarının arasında qurulmuş mənəvi körpüdür. Hər iki əsər təsəvvüfi anlaşımlarla, mənalarla doludur və insanın içsəl yolculuğuna dair ilahi həqiqətlərdən, kainat qanunlarından xəbər verir.

Bu yazıda bu iki əsəri qarşılaşdırmaqla qalmayıb, onların daşdığı ortaqlıq mesajı, yəni insanın həqiqət yolculuğundakı ədəbi və ilahi izləri açıqlamaq istəyirəm. Çünki bu əsərlər fərqli zamanlarda və coğrafiyalarda yazılmış olsalar da, eyni həqiqət yolunun yolçuları tərəfindən qələmə alınmışdır.

Bu yazı Nəvainin vətəninə dilə gəldiyi üçün bu körpü sadəcə fikirlər arasında deyil, coğrafiyalar arasında da qurulmuş olacaqdır. Bu, ilahi bir uyğunluqdur, tarazlıqdır.

Əsas hissə.

Mənəvi bənzərliklər və ortaq Ruh

Nizami “Sirlər xəzinəsi” və Nəvainin “Heyrətül-Əbrarı” zahirən məsnəvi janrında yazılmış, nəsihətlər və hekayələrlə bəzənmiş əsərlər kimi görünərsə də, batini dərinlikdə hər ikisi insanın varoluş sirrini çözməyə çalışan həqiqət kitabıdır. Bu baxımdan hər iki əsər Qurandan ilham alaraq yazılmış, təsəvvüfün təməl anlayışlarını xalqın anlayacağı bir dillə ortaya qoyulmuşdur.

Hər iki şair əsərin başlanğıcında dünya həyatının keçiciliyini, aqlın və qəlbin önəmini, nəfsin tərbiyəsini vurğulayır. Nizami hikmətləri şeirlə süslərkən, Nəvai eyni hikmətləri Türk dilinin incəliyi ilə işləyir. Bu dil fərqi rəğmən eyni qaynaqdan, yəni ilahi həqiqətdən qidalanırlar.

Sanki Nizami öz kəlamıyla bir qapı açır; Nəvai o qapıdan girərək hikmətləri bir başqa dilə, bir başqa iqlimə daşıyır. Bu da bizə göstərir ki, Türk xalqlarının könül birliyi yalnız soyda deyil, sirdə də ortaqdır.

Nizami Gəncəvi xəmsə ədəbi məktəbinin piri, ruhu yoğuran ustadıdır, mürididir. Nəvai isə o məktəbin könül öyrəncisi, yolun izini davam etdirən bir arıfdır. Əlbəttə, sözə və məclisə sözü kökündən, yəni Nizami Gəncəvidən başlamaq gərəkdir.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndə hikmətli simvollar

“Sirlər xəzinəsi” bir məsnəvi deyil, əslində bir irfan məktəbidir. Nizami bu əsərində gül, tikan, işıq, qaranlıq, yolçuluq və ayna kimi rəmzlərlə insanın daxili dünyasındakı halları anladır. Gül sevgidir; tikan isə nəfsdir. Işıq ilahi bağlılıqdır; qaranlıq isə qəflət. Hər bir hekayə bu simvollar vasitəsi ilə insanın arınması, nəfsini aşaraq haqqa yaxınlaşması üçün yazılmışdır.

Nizaminin gülə və tikana verdiyi anlam özəlliklə diqqəti çəkir. Nizamiyə görə tikan gülü nə qədər incitsə belə, gül onunla birgə yaşamağa məcburdur. Çünki tikan gülün qoruyucusudur. Sonda tikan uda çevrilir, ud isə gülün atəşindən oda döndür. Od udu yandırır. Udun ətriylə nəfəs alan gül sonda sevdininə - bülbülə qovuşur. Gülün beli bülbülün minbərinə çevrilir. Yəni insan nəfsi tərbiyə edə bilirsə, nəfsin istəklərindən uzaqlaşmağı bacarsa, kamilləşər, Tanrısına qovuşar. Gül özünün səbri və gözəlliyi, füsunkarlığı ilə çəmənə xilas edər. Dünyamızı qorumağın yeganə yolu ilahi gözəllikləri insanlara çatdırmaq, donmuş, daşlaşmış könülləri yenidən ruhun çağırışına yönəltməkdir. Nizami Gəncəvinin dediyi kimi:

(Nəhayət) məqsədə yetdim: tikan ud oldu,

Gülün atəşi udla dolu manqal oldu.

Gülün beli bülbülün minbəri oldu,

Bənövşənin zülfü gülün kəməri oldu [3, s.83].

Nizaminin bu simvollar vasitəsiylə verdiyi mesaj budur: İnsan, özünü tanımadıqca Yaradanı tanımaz. Bə bu tanıma hekayə və şeirlə deyil, könüllə olur. Bu cəhətdən Sirlər xəzinəsi yalnız oxuyanın deyil, dinləyənin də könüldə iz buraxır.

Gül və tikan eşqin və hicranın birlikdə anıldığı ən qədim rəmzlərdən biridir. Nizaminin dünyasında gül, yalnız gözəlliyi ilə deyil, ətrafındakı tikanla birlikdə anlam qazanır.

Gül və Tikan: Eşqin sirri və Nəfs

Nizami Gəncəvinin Sirlər xəzinəsində gül, ilahi eşqin və ruhun simvoludur. Amma bu eşqə qovuşmaq istəyən tikanları gözə almalıdır. Gül özbaşına olmaz, onu qoruyan, ətrafını saran tikanlar vardır. Belə bir Azərbaycan atalar sözü var: “Gül tikansız olmaz”. Bu tikanlar bülbülü gülə yaxınlaşmağa qoymurlar. Qarğalar qarılşaır, bülbül isə gülün həsrətindən nalə çəkir. Qarğaların səmindən bülbülün naləsi eşidilmir. O zaman bağ sahibi (bağın hakimləri) hökm çıxarır. Hökmə görə bülbül öz nəğməsi ilə qarğanın qanını tökməlidir:

Bağın hakimləri hökm çıxarıb fətva verdilər:

“Bülbül öz gözəl nəğmələri ilə qarğanın qanını tökməlidir” [3, s.82].

Kimdir bağın sahibi? Bağın sahibi və külli-kainatın sahibi Uca Tanrımızdır. Qarğa isə informasiya vasitələri. Onların yalanlarını susdurmaq üçün bülbül özəl nəğmələri ilə qarğanın gözünü tökməlidir. Azərbaycan folklorunda belə bir yanılmac var: “Qarğa qovdu qırğını, qırğı qovdu qarğanı. Uçdu qarğa, qaldı qırğı.” Qırğılar qarğaları, yəni kamillər cahilləri söz meydanından qovmalıdır. Bu, Tanrının (Bağ hakimlərinin) hökmüdür.

Azərbaycan folklorunda və müqəddəs İncildə də bağla ilgili məqamlar var. Atalar sözü: Bağa baxsan, bağ olar, baxmasan dağ olar.

Bağçı bağını qıydı, bağban bir giləsinə qıymadı.

Xalq mahnısı. Bağa girdim üzümə

Bağa girdim üzümə,

Tikan batdı dizimə.

Əyildim çıxartmağa,

Yar sataşdı gözümə.

İncildə: Bağ sahibi məsəli [4, Matta 18: 1-6].

Nizami Gəncəvidə və Əlişir Nəvaidə İlahi Eşqin rəmzi kimi işlədilən rəmzlər əslində dünya həyatının simvollarla rəsmidir. Gül gözəllikdir və həqiqətin ən gözəl biçimdə təsviridir. Tikanlarla yanaşı yaşaması çox dərin bir mesajdır. Həqiqət yolçusu gözəlliklərə qovuşmaq istərsə, öncə nəfsin acısını, əzablarını gözə almalıdır. Tikan burada həm nəfsin oyunlarıdır, həm də dünyanın çətinlikləri, əzabları ... Gül isə arifin qəlbində doğan eşqi – Həqqdir. Nizami bu simvolla eşq yolunun çətin, amma dəyərli olduğunu öyrədir.

Eyni zamanda, gülün səhər mehiylə açılması, insanın dünyaya olan bağlılıqlarını anladır. Yəni bir yanda ruhun incəliyi, digər yanda bədənin müqaviməti, istəkləri, tələbləri dayanır.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndəki simvolik anlamlarda kəşf etmək baxımından çox dəyərli olan “Bir-biri ilə çəkilən iki həkimin dastanı” hekayəsidir. Nizami Gəncəvi bu cür dərin simvolik anlamlar və hekayələrlə iki aləm – maddi və mənəvi aləm arasındakı fərqliliyi və vəhdəti kəşf etməyə çalışmışdır. Nizami Gəncəvinin işlətdiyi simvollar həm insanın mənəvi yolçuluğunu, həm də dünya ilə mənəvi aləmlər arasındakı əlaqəni vurğulayır. Bir həkimin maddi dünyanı təmsil etməsi, maddi dünyadakı keçici zövqləri və dünyəvi elmləri təmsil edir. Digər həkimin isə mənəvi dünyanı təmsil etməsi, insanın ruhsal arayışını, ilahi həqiqətlərə qovuşmaq istəyini və gerçək bilgini aramasını təmsil edir.

Maddi dünyadan olan həkimin, yəni alinin “zəhər hazırlayıb” mənəvi dünyaya verməsi də olduqca mənalıdır. Zəhər genəlliklə ölümcül bir zəhər olaraq binir, ancaq burada bu zəhərin mənəvi anlamı çox fərqli ola bilər. Zəhərin verilməsi, dünyaya aid bilgilərin, əslində insanı ruhsal olaraq öldürə biləcəyini və ancaq ilahi həqiqətlə birləşmənin insanı gerçək anlamda dirildə biləcəyini göstərə bilər.

Bu mövzu dünyaya aid hər şeyin keçici olduğunu və insanın sonunda mənəvi dəyərlərlə, ilahi bir açıqla yönləndirilməsi mesajını verir.

Nizami Gəncəvinin bu təsviri gerçəkdən dərin bir anlam daşıyır. Birinci həkimin, yəni maddi dünyanı təmsil edən həkimin zəhər verərək ikincisini öldürmə arayışı, maddi dünya ilə mənəvi dünyanı ayıran çatışmanı ifadə edir. Bu, insanın dünyəvi arzu və istəklərinin mənəvi dəyərləri yox etməyə çalışması ilə bağlı bir simvol ola bilər. Burada maddi dünyanın gücünü və keçiciliyini, mənəvi dünyanın saf və əbədi təbiətinə qarşı bir təhdid olaraq görürük [3].

Nizaminin “bu dünya evində birimiz qalmalı” ifadəsi də çox nəzərə çarpır. Bu, birbaşa dünya ilə mənəvi aləm arasındakı sonsuz mücadiləni və ikisinin də bir-birini rədd etdiyi bir durumu ifadə edir. Ancaq bu qarşılaşmanın sonunda hansının qalacağı insanın içsəl yolçuluğunun bir göstəricisi ola bilər. Mənəvi dünyaya məğlub olan həkimin məhv edilməsi, əslində insanın ruhsal dəyərlərdən uzaqlaşması, ilahi həqiqətlərdən sapması anlamına gəlir.

Nəvainin əsərlərində də insanın dünya ilə olan bağlarının axtarışı, gerçək bilgilərə çatmaq üçün mənəvi dəyərlərə yönəlməsi vurğulanır. Bu mənada Nəvai və Nizami Gəncəvi arasındakı bənzərliklər açıq-aydın görünür. Hər iki şair insanın içsəl yolçuluğuna, dünya ilə bağlılığına, ruhsal arayışına dair dərin fəlsəfi fikirlər söyləyir.

Nəticə. Bu məqalədə özbək və Azərbaycan ədəbiyyatının köklü bağları, Nizami Gəncəvi və Əlişi Nəvainin əsərlərindəki mənəvi bənzərliklər və ədəbi paralelliklər araşdırılmışdır. Hər iki yazar “Xəmcə” adlı beş əsərlik külliyyatında dərin anlamlar daşıyan mövzular işləyərək xalq mədəniyyətindən və dini nəsihətlərdən bəhrələnmişlər. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” və Nəvainin əsərlərində təkcə fərdlərin

deyil, eyni zamanda toplumların da mənəvi yolçuluğunun dərin izləri görünməkdədir. Mənəvi bənzərliklər hər iki şairin ortaq bir inanc və əxlaq anlayışını əks etdirməsindən qaynaqlanmışdır. Nəticə olaraq Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvainin əsərləri sadəcə öz dövrlərində deyil, fərqli mədəniyyətlərin ortaq mənəvi irsinə aiddir. Bu məqalə hər iki yazarın ədəbi paralelliklərini və mənəvi bənzərliklərini üzə çıxararaq Azərbaycan və Özbək ədəbiyyatı arasındakı dərin bağları göstərir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Almaz Ülvinin “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlər)” monoqrafiyasına həsr olunmuş təqdimatın materialları / hazır. S.Səmədova – Bakı, – 2022. – 176 s.
2. Binnətova, A.Ü. Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri (monoqrafiya) / A.Ü.Binnətova. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2023. – 582 s.
3. Gəncəvi, Nizami. Sirlər xəzinəsi / Nizami Gəncəvi. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı, – 2021. – 328 s.
4. Lukanın müjdəsi / Naşir. Rusiya Bibliya Cəmiyyəti – Stokholm: Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1995. – 57 s.
5. Bülbül, S. Ali Şir Nevai. Həyatı, Sanatı, Eserləri / S.Bübül. – İstanbul, – 2019. – 338 s.
6. Алишир Навоий. Хайрат ул-аброр-Тошкент / ком. А.Ходжихмедов – Ташкент: Янги аср авлди, – 2022. – 77 с.

**Ph.D. in phil. Guliyeva Ruziya Zaman
Ganja Branch of ANAS
Institute of Humanitarian Researches**

SPIRITUAL SIMILARITIES AND COMMON SPIRIT IN NIZAMI GANJAVI'S “TREASURY OF SECRETS” AND ALISHIR NAVAI'S “HEYRATUL-ABRAR” MASNAVIS

Summary

This article explores the works of Nizami Ganjavi and Alisher Navoi. Through works like “Khamse” and “Treasury of Secrets”, literary parallels and spritual similarities have been demonstrated. These similarities highlight how both poets expressed common values, moral concepts, and their attention to folk culture. The study, by analyzing the works of Nizami Ganjavi and Alisher Navoi, reveals the deep connections between Uzbek and Azerbaijani literature.

Keywords: Nizami Ganjavi, Alisher Navoi, Treasury of Secrets, Heyratul-abrar, Bible

**кандидат филологических наук Рузия Заман кызы Гулиева
Гянджинский филиал Института гуманитарных исследований НАНА**

**ДУХОВНОЕ СХОДСТВО И ОБЩИЙ ДУХ
В «СОКРОВИЩНИЦЕ ТАЙН» НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ И МАСНАВИС
«ХЕЙРАТУЛ-АБРАР» АЛИШЕРА НАВОИ**

Резюме

В статье использованы материалы «Сокровищницы тайн» Низами Гянджави и маснави «Хейратул-Аббар» Алишера Навои, а также фундаментальный труд Сами Бюльбюля «Алишер Навои. Жизнь, творчество и творчество». При этом ссылка сделана на монографию Алмаза Ульви «Век и проза Алишира Навои» (научно-филологические и религиозно-суфийские труды) и презентационные материалы монографии «Век и проза Алишира Навои» того же автора. Одновременно с этим, используя тексты «Библии» и маснави Низами Гянджеви «Сокровище тайн», были установлены тематические параллели между произведениями двух великих поэтов, и на их основе проведен анализ духовных связей.

Таким образом, между Низами и Навои выстраивается не только литературная связь, но и мост братства.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Алишир Навои, Сокровище тайн, Хейратуль-аббар, Библия

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əlimuxtar Muxtarov